

O roli literatury



Mgr Krystyna Hoła - RYBNIK

Ur. 18 września 1976 roku. w Rybniku. W 1995 roku ukończyłam V Liceum Ogólnokształcące w Rybniku, a w 2001r. Wydział Filologiczny Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach - specjalizacja literaturoznawstwo. Obecnie pracuję w Gimnazjum Sportowym nr 1 z Oddziałami Integracyjnymi im. Adama Mickiewicza w Rybniku jako dyplomowany nauczyciel języka polskiego i wychowawca klasy integracyjnej. Od 2007 roku jestem czynnym egzaminatorem matur pisemnych. Autorka kilku tekstów naukowych i prelegent w konferencjach naukowych o tematyce dotyczącej pedagogiki chrześcijańskiej i literaturoznawczej. Autorka książek: „Szczęśliwy człowiek - pielgrzym” i „Czesław Miłosz. Inspirujące pragnienie Boga”.

WSTĘP

Literatura to bardzo obszerna dziedzina. Ogólnie przyjęta definicja literatury dzieli ten typ piśmiennictwa na użytkową (informacyjną, publicystyczną, naukową) i piękną o dominującej funkcji estetycznej, gdzie mamy do czynienia z dziełem literackim¹. Pragnę się skupić na tej drugiej. Dokonując wyboru tematu o roli literatury zastanawiałam się, co sprawia, że niektóre dzieła wchodzą w tak zwany kanon literacki? Na czym polega fenomen utworów otrzymujących rangę ponadczasowych? Pozycje literackie o tematyce wyłącznie historycznej, ideowej, czy psychologicznej będą funkcjonowały w ograniczony sposób, aż w końcu „stracą swoją żywotność”². Z tego płynie wniosek, że zawsze aktualne pozycje literackie muszą mieć inne wspólne cechy, które nadają im ponadczasowy charakter. Poniższy referat jest refleksją o roli literatury, jej randze, funkcjach i przekazywaniu nieprzemijających wartości.

CZYM JEST LITERATURA?

Literatura według Stefanii Skwarczyńskiej to wszystkie „sensowne twory słowne”³. **Sensowność** ta zawarta jest w treści. Utwory literackie powstają z pewnej przyczyny, mają ukrytą celowość, zawierają w sobie treści logiczne, o pewnym znaczeniu, jakąś przewodnią myśl, która stała się inspiracją do tworzenia. W drugim słowie tej definicji - **twór** - ukryte jest bogactwo gatunkowe i artyzm językowy. Wyrażają charakter epoki, tematykę oraz upodobania autora. Pisarz i czytelnik nawiązują określony kontakt dzięki **językowi**, który

¹ Por. http://pl.wikipedia.org/wiki/Literatura_pi%C4%99kna (dostęp 18.02.2016)

² Por. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński., *Zarys teorii literatury*. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1967, s. 31.

³ Por. http://pl.wikipedia.org/wiki/Literatura_pi%C4%99kna (dostęp 18.02.2016)

jest narzędziem porozumiewania się⁴. ”Pisarz (...) konstruując literacką wypowiedź musi stosować się do wymagań i norm, które istnieją w językowej świadomości społeczeństwa”⁵.

Literatura to również „działanie i sprawianie skutków”⁶. Działaniem jest cały mechanizm tworzenia - od myśli do przetworzenia na język. Wydanie utworu jest podzieleniem się ze swoim światopoglądem z innymi, a tym samym sprawieniem skutków, ponieważ dzieło zawsze ma wpływ na czytelników. Cytując słowa Czesława Miłosza - pisarz „działaniem - z chwili czyni wieczność”⁷.

1.1. Kanon czy kontestacja?

Utwór literacki może przybierać wiele kształtów, zależnie od zamierzonego celu pisarza. Może być protestem, sprzeciwem czy niezgodą na zło, nieszczęście ludzi, piętnowaniem zachowań negatywnych, czy kwestionowaniem systemów politycznych. Każdy twórca staje wobec rzeczywistości zgodnie z własnymi przekonaniemiami „poszukując własnych form i rozwiązań artystycznych”⁸. Kontestacyjny charakter wynika najczęściej z niezgody na zastaną rzeczywistość. Celem literatury powinna być dyskusja intelektualna, zachęta do refleksji i głębokiego zamyślenia. Utwory tego typu mają trwałą wydzźwięk, gdy są równocześnie próbą zmiany na lepsze.

Jednak zgodnie skupię się na roli literatury jako źródle wartości, wzorców osobowych i norm. Dziełami wchodzącymi w kanon powszechnie nazywa się takie utwory, w których można odnaleźć prawdę, miłość, wiarę, nadzieję, dobro i piękno - „kategorie, którymi chłonimy zarówno rzeczywistość Niestworzoną – Boga, jak i rzeczywistość stworzoną”⁹- człowieka. Są „błyskiem prawdy”, „spojrzeniem serca”¹⁰- niezmiennie, niezależne od warunków społeczno-kulturowych, czy politycznych. Dlatego można stwierdzić, że literatura jest jedną z dziedzin kultury, ocalających godność, budzących wrażliwość i sumienia. W niej znajdujemy to, co ważne, co umyka w zawikłanej historii, nieprzemijające lekarstwo, duchowy pokarm. Gdyby nie Jan Kochanowski, nie mielibyśmy przykładu tak wielu budujących myśli stoików czy epikurejczyków połączonych z głęboką prawdą chrześcijańską, a tym samym gotowej recepty na szczęśliwe życie. Gdyby nie Henryk Sienkiewicz, nie byłoby postaci o patriotycznych, heroicznych, czy bohaterskich postawach. Literatura jest też pełna ludzi, którzy są gotowymi wzorcami osobowości dla wszystkich pokoleń. Słowo ma zdolność przenikania serc, przypomnienia o tym co dobre, a co złe, wskazuje, że w historii społeczeństw jedynie nienaruszalny jest etos.

⁴ Por. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, s.15.

⁵ Tamże, s. 21.

⁶ M. Heidegger, List o „humanizmie”, <https://pl.scribd.com/user/63959288/Kasia-Dobrowolska> (dostęp 18.02.2016)

⁷ Cz. Miłosz., *Poezje wybrane*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2013, s. 87.

⁸ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, s. 19.

⁹ <http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/prezentacja-personalizmu> (dostęp 18.02.2016)

¹⁰ A. Grzegorzczuk., *Blask prawdy* [w:] E. Stein: Byt skończony a Byt wieczny. Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 1995, s. 23.

Literatura powinna łączyć kilka elementów - mówić o tym co ważne, prostym językiem by być darem dla wszystkich, jest także wpisana w kulturę, politykę, społeczne nastroje, bo one są częścią życia czytelnika, czas w którym się urodził, żyje, co do którego „nie miał wyboru”¹¹ jak pisał Zbigniew Herbert, ale który nigdy nie jest przypadkowością.

1.2. Cecha literatury

Cechą literatury jest nieprzemijalność. Jest jednym z trwałych twórców cywilizacji. Przechowuje dla pokoleń wszystko to, co wypracowała ludzkość w danej epoce. Dzieła literackie są zbiorem informacji na temat kultury konkretnego czasu, rozumianej jako całokształt umysłowego, duchowego i materialnego dorobku ludzkości¹². Jednak zanim utwór osiągnie trwały status w historyczno-literackim rozumieniu, jest poddany krytycznej ocenie. Dzięki temu wyłania się tak zwany kanon. W dość uproszczony sposób można powiedzieć, że obok utworów, które w swojej warstwie treściowej opisują i omawiają konkretne cechy czy problemy danego okresu, istnieją również te o najwyższej randze, ponieważ przekazują niezmienną prawdę o człowieku i sensie istnienia, są zawsze aktualne, niezależne od czasu i miejsca. Ich stałość wynika z odkrycia, zrozumienia i dzielenia się przez autora z czytelnikami treściami zawierającymi niezmiennie wartości i idee, modele moralne połączone z wiarą, rozpatrywania etyczne i estetyczne doznania. Tak więc **rolą literatury** jest ocalanie najważniejszych dla człowieka treści, dzięki którym może poznawać świat, samego siebie i innych. Ten proces odbywa się poprzez wpływ kilku funkcji: poznawczej, wychowawczej, etycznej i estetycznej.

2. FUNKCJE LITERATURY I ICH ROLA

2.1. Funkcja etyczna

Doświadczenie **etyczne** ma miejsce zawsze wtedy, gdy dochodzi do spotkania z drugim człowiekiem. „Artysta wchodzi w kontakt ze społeczeństwem za pośrednictwem swych utworów”¹³. Autor wydając książkę dzieli się sobą, swoją konkretną myślą, poglądem i intencją, zapraszając do odbioru tych treści, które uznał za znaczące na tyle, by ukazać je innym w formie literackiej. To co czuje, czym żyje, zamienia w słowa, ubiera w językowy obraz. Czytelnik „poddaje się wpływowi wartości”¹⁴, co owocuje zmianami w postaci trwałych przeżyć, wyobrażeń czy poglądów. Spotkanie to ma szansę być źródłem rozwoju, wiedzy, którą się wchłania, poprzez uniesienie intelektu, poryw serca. Pragnieniem pisarza jest zaistnienie i pozostanie w umysłach czytelników. Marzeniem jest zmiana ich życia na lepsze. Czytelnik intuicyjnie wyczuwa, że autor może wnieść w jego życie konkretne treści, odnajduje **prawdę** i otwiera się na **dobro**.

¹¹ Por. Z. Herbert., *Rovigo*. Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 1997, s. 23.

¹² Por. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura> (dostęp 18.02.2016)

¹³ Por. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński., *Zarys teorii literatury*. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1967, s.16.

¹⁴ J. Tischner., *O człowieku. Wybór pism filozoficznych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2013, s. 219.

2.2. Funkcja estetyczna

„Dzieło literackie jest – według „Zarysu Teorii Literatury” – przedmiotem estetycznym nastawionym na wywołanie określonych przeżyć i reakcji odbiorcy”¹⁵. W procesie odbioru ma miejsce doznanie „ideoowo-estetyczne”¹⁶, które wynika z bezpośredniego odbioru treści, a nawet sugestii autora. W ten akt zaangażowane są dwie sfery: umysłowa i duchowa. Osoba ludzka, według św. Tomasza z Akwinu, to „compositum duszy i ciała”¹⁷, a więc każda umysłowa czynność ma swoją duchową konsekwencję. Człowiek posiada niezwykłą umiejętność wczucia (definicja Edyty Stein), dar kontemplowania dzieła. Odbiorca, w trakcie czytania, w mniej lub bardziej intencjonalny sposób, porządkuje swoje przemyślenia, „konfrontując z własnymi doświadczeniami życiowymi”¹⁸. Hegel nazywa to „drogą duszy przechodzącej przez szereg ukształtowań”¹⁹. Wartości estetyczne są odbierane przez intelekt i wyobraźnię, zgodnie z systemem wartości czytelnika i poziomem wrażliwości. Wyobraźnia buduje obraz, który natychmiast zostaje oceniony i ubogacony skojarzeniami - lub odrzucony przez wolę czytającego - zgodnie z jego przekonaniem. „Prowadzi to do podjęcia decyzji, dokonania wyboru i w efekcie do opowiedzenia się po stronie wartości zgodnych z wyznawanymi ideami”²⁰. Te doznania estetyczne, duchowe trwają jeszcze długo po przeczytaniu utworu, który niejako żyje w pamięci czytelnika, zostają dopełniane nowymi refleksjami i spostrzeżeniami. Estetyczne oczekiwania odbiorców są związane z poczuciem piękna, dobra, harmonii, prawdy. Pragną „czegoś, co przerasta ich oczekiwania, a zarazem zaspokaja najgłębsze tęsknoty za tym, co doskonałe”²¹. Idąc dalej, literatura może nawet wskazywać drogi do osiągnięcia pełni człowieczeństwa, doskonałości w sensie przyrodzonym, jak i nadprzyrodzonym. „Podążanie za poznaną prawdą”²² jest „owocem świadomości celu”²³.

2.3. Funkcja poznawcza i rola pisarza

Pisarstwo i czytelnictwo wynikają z refleksji nad człowiekiem i zastanym światem. To droga zapytywania i nieustanna próba odpowiedzi. Wypływają z głębokiej potrzeby porządkowania wiedzy o świecie i dzielenia się tym, co się czuje, widzi, czyta, doświadcza. To tęsknota za coraz głębszym poznaniem prawdy, czyli pragnieniem życia w pełni. Nieustanne poszukiwanie odpowiedzi na pytania indywidualne i zbiorowe: kim są ludzie,

¹⁵ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, s. 67.

¹⁶ Tamże, s. 68.

¹⁷ F. Adamski., *Personalistyczna wizja człowieka i kultury u podstaw wychowania chrześcijańskiego* [w:] *Pedagogika chrześcijańska*, pod red. J. Michalski, A. Zakrzewska. Wyd. A. Marszałek, Toruń 2010, s. 64.

¹⁸ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, s. 17.

¹⁹ G. Hegel., *Fenomenologia ducha*, przeł. Ś. F. Nowicki, Aletheia, Warszawa 2002, s. 62-63.

²⁰ M. Ostrowicki., *Teoria sytuacji estetycznej M. Golaszewskiej jako fundament estetyki*, http://www.ostrowicki.art.pl/Teoria_sytuacji_estetycznej.pdf (dostęp 18.02.2016)

²¹ Tamże.

²² W. Tochmański., *Eklezjalna aktualność życia i posłannictwa Edyty Stein*. Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 2002, s. 145.

²³ Tamże, s.145.

społeczeństwa, co nimi kieruje i dlaczego? Pisarz postrzega świat pod wieloma kątami – ogarnia całość i wpatruje się w szczegóły, które prowadzą czytelnika jak znaki. Słowo ma olbrzymią moc. Książka, wiersz czy jakikolwiek tekst literacki niejako żyją w sercu człowieka i mają zdolność do przekształcania ludzkiego wnętrza. Pisarz przekazuje innym całą gamę poglądów i wartości jakimi sam się kieruje „usta przecież mówią to, czym jest przepełnione serce”²⁴. Troska o dobro odbiorców jest nieodłącznie wpisana w ten zawód. „Troszczyć się natomiast o <<osobę>> (...) znaczy kochać ją, sprzyjać jej”²⁵, zgodnie z słowami Chrystusa „wszystko więc, co chcielibyście, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie” (Mt 7, 12). Bierze czynny udział w kształtowaniu światopoglądu społecznego „dlatego sens i prawda musi być pierwotnie w nim samym”²⁶. Pisarstwo to służba człowiekowi, zarówno pasja i dar, dany przez Boga.

2.4. Funkcja wychowawcza – literatura dla dzieci i młodzieży

Rolą literatury jest także kształtowanie światopoglądu dzieci młodzieży. Wprowadza w świat, uczy właściwych postaw. Zanim dziecko pozna rówieśników, zna co najmniej kilka postaci z bajek i baśni, wchodzących do kanonu tej grupy wiekowej. Literatura spełnia swoją misję, gdy zachęca do poznawania siebie, odkrywania talentów. Jak powiedział Walt Whitman „książka nie jest po to, żeby zaistniała, ale jej Czytelnik”. Młodzi ludzie sięgający po książki młodzieżowe odkrywają swoją odrębność i tworzą własne „ja”, swoją indywidualną osobowość na bazie poznanych bohaterów, mają więc „potrzebę trwałych i stałych odniesień, stałych wartości, które umożliwiają pełny rozwój”²⁷, aby ziarno przyniosło plon w przyszłości (Por. J 12,24). Dzięki czytaniu młody człowiek „wyobraża sobie siebie w nowych sytuacjach i przygotowuje swój umysł i ciało do działania, gdy dana sytuacja rzeczywiście się zdarzy”²⁸. Poprzez literaturę poznaje otaczający go świat. Pisarz może być jego przewodnikiem, ma szansę wpływać na jego rozwój, jednocześnie nie zwalniając z dalszych poszukiwań²⁹.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, literatura jest pięknym darem. Właściwie dobrane pozycje literackie sprzyjają budowaniu ludzkiej osobowości. Rozwój człowieka wiąże się z poznawaniem, a literatura może być środkiem do dotarcia na wyżyny człowieczeństwa. Pisarz i czytelnik, to spotkanie osób obdarzonych godnością, książka ma pomagać w odnalezieniu i poznawaniu swojego „ja” u obu, ponieważ wpływ jest zawsze obustronny³⁰. Rolą

²⁴ Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Mt 12,34, Wyd. Świętego Pawła.

²⁵ M. Heidegger, *List o „humanizmie”*, <https://pl.scribd.com/user/63959288/Kasia-Dobrowolska> (dostęp 18.02.2016)

²⁶ Por. J. Prochowicz., *Literatura a sens życia*, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6592010/jolanta-prochowicz-literatura-a-sens-zycia/> (dostęp 18.02.2016)

²⁷ *Pedagogika chrześcijańska*, pod red. J. Michalski, A. Zakrzewska. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 7.

²⁸ R. T. Flewelling., *Osobowość twórcza*, <http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/osobowosc-tworcza/>

²⁹ J. Tischner „Myślenie według wartości”, Kraków 1993, s. 416.

³⁰ Bożena Bawrzeczko., *Chrześcijańska pedagogika personalno-egzystencjalna*, szkolnictwo.pl/index.php?id=PU0125 (dostęp 18.02.2016)

literatury i pisarzy jest kształtowanie przyszłych pokoleń. Aby społeczeństwo było w pełni świadome, dążyło do pełni człowieczeństwa, poszanowania godności ludzkiej musimy wskazać mu jedyną słuszną drogę – kształtowania siebie na wzór Chrystusa – wzorce osobowe, normy i wartości są narzędziami do poznania prawdy. To największe dobro jakie można przekazać innym. „Emocjonalny i intelektualny stosunek do wspólnych wartości jest jednym z elementów scalających wewnątrznie naród”³¹. Zgodnie ze słowami Jana Pawła II - ta moralna podstawa jest warunkiem ładu w społeczeństwie, które budujemy³².

STRESZCZENIE

Literatura to „działanie i sprawianie skutków”³³. Działaniem jest cały mechanizm tworzenia - od myśli do przetworzenia na język. Wydanie utworu jest podzieleniem się ze swoim światopoglądem z innymi, a tym samym sprawieniem skutków, ponieważ dzieło zawsze ma wpływ na czytelników. W poniższym artykule skupiłam się na roli literatury jako źródle wartości, wzorców osobowych i norm. Dziełami wchodzącymi w kanon powszechnie nazywa się takie utwory, w których można odnaleźć prawdę, miłość, wiarę, nadzieję, dobro i piękno - „kategorie, którymi chłonimy zarówno rzeczywistość Niestworzoną – Boga, jak i rzeczywistość stworzoną”³⁴ - człowieka. Są „błyskiem prawdy”, „spojrzeniem serca”³⁵- niezmiennie, niezależne od warunków społeczno-kulturowych, czy politycznych. Dlatego można stwierdzić, że literatura jest jedną z dziedzin kultury, ocalających godność, budzących wrażliwość i sumienia. Tak więc rolą literatury jest ocalanie najważniejszych dla człowieka treści, dzięki którym może poznawać świat, samego siebie i innych. Ten proces odbywa się poprzez wpływ kilku funkcji: poznawczej, wychowawczej, etycznej i estetycznej.

SUMMARY

Literature means working and causing effects. By working we understand the mechanism of creating- from a single thought to language made out of this thought. The publication of work is sharing one's outlook of the world with others, and by this, causing some impression, because the work always affects its readers. In my article I concentrated on the role of literature as a source of values, personal patterns and norms. The works which build the canon are usually the ones in which we can find love, faith, hope, rightness and beauty- „categories, which are used to absorb both the uncreated reality - God, and the created reality- Human Being. They are the „flash of truth“, „the look of the hearth“- unchangeable, independent from the social- cultural or political conditions. That is why it can be said that literature is the only one branch

³¹ M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, s.22.

³² K. W. Tatarowski., *Posłannictwo Jana Pawła II* [w:] Autorytety w perspektywie chrześcijańskiej, pod red. B. Bogołębskiej i M. Worsowicz. Wyd. UŁ, Łódź 2011, s. 62.

³³ M. Heidegger: *List o „humanizmie”*, <https://pl.scribd.com/user/63959288/Kasia-Dobrowolska> (dostęp 18.02.2016)

³⁴ <http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/prezentacja-personalizmu> (dostęp 18.02.2016)

³⁵ A. Grzegorzczak: *Blask prawdy* [w:] E. Stein: *Byt skończony a Byt wieczny*. Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 1995, s. 23.

of culture which saves our dignity and awakes sensitivity and conscience. So it is the role of literature to save contents which are the most important for humans, thanks to which we can get to know the world, ourselves and others. This process is made by the influence of a few functions: cognitive, educational, ethical and aesthetic.

BIBLIOGRAFIA

- Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Zarys teorii literatury*. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1967.
- Miłosz Cz., *Poezje wybrane*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2013.
- Grzegorzczak A., *Blask prawdy* [w:] E. Stein: Byt skończony a Byt wieczny. Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 1995.
- Herbert Z., *Rovigo*. Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 1997.
- Tischner J., *O człowieku. Wybór pism filozoficznych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2013.
- Adamski F., *Personalistyczna wizja człowieka i kultury u podstaw wychowania chrześcijańskiego* [w:] Pedagogika chrześcijańska, pod red. J. Michalski, A. Zakrzewska. Wyd. A. Marszałek, Toruń 2010.
- Hegel G., *Fenomenologia ducha*, przeł. Ś. F. Nowicki, Aletheia, Warszawa 2002.
- Tochmański W., *Eklezjalna aktualność życia i posłannictwa Edyty Stein*. Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków 2002.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Wyd. Świętego Pawła.
- Pedagogika chrześcijańska, pod red. J. Michalski, A. Zakrzewska. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Tischner J., *Myślenie według wartości*, Kraków 1993.
- Bawrzeczko B., *Chrześcijańska pedagogika personalno-egzystencjalna*, szkolnictwo.pl/index.php?id=PU0125 (dostęp 18.02.2016)
- Tatarowski K. W., *Posłannictwo Jana Pawła II* [w:] Autorytety w perspektywie chrześcijańskiej, pod red. B. Bogołębskiej i M. Worsowicz. Wyd. UŁ, Łódź 2011.
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Literatura_pi%C4%99kna (dostęp 18.02.2016)
- Prochowicz J., *Literatura a sens życia*, <http://www miesiecznik.znak.com.pl/6592010jolanta-prochowiczliteratura-a-sens-zycia/> (dostęp 18.02.2016)
- Flewelling R. T., *Osobowość twórcza*, <http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/osobowosc-tworcza/>
- Ostrowicki M., *Teoria sytuacji estetycznej M. Gołaszewskiej jako fundament estetyki*, http://www.ostrowicki.art.pl/Teoria_sytuacji_estetycznej.pdf (dostęp 18.02.2016)
- <http://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura> (dostęp 18.02.2016)
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Literatura_pi%C4%99kna (dostęp 18.02.2016)
- <http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/prezentacja-personalizmu> (dostęp 18.02.2016)
- Heidegger M., *List o „humanizmie”*, <https://pl.scribd.com/user/63959288/Kasia-Dobrowolska> (dostęp 18.02.2016).